

Comparing the Effects of Reflexology Massage and Acupressure on the Quality of Sleep in Hemodialysis Patients: A Randomized Clinical Trial

Masoumeh Emamverdi¹,
Ali Mohammadpour²,
Shapour Badiie Aval³,
Moosa Sajjadi⁴

¹ MSc Student in Medical Surgical Nursing, Student Research Committee, Gonabad University of Medical Sciences, Gonabad, Iran

² Professor, Department of Medical Surgical Nursing, Faculty of Nursing, Gonabad University of Medical Sciences, Gonabad, Iran

³ Assistant Professor, Department of Complementary and Chinese Medicine, Faculty of Traditional Medicine, Mashhad University of Medical Sciences, Mashhad, Iran

⁴ Associate Professor, Department of Medical Surgical Nursing, Faculty of Nursing, Gonabad University of Medical Sciences, Gonabad, Iran

(Received November, 2018 Accepted July 1, 2019)

Abstract

Background and purpose: Sleep disorder is a common problem in hemodialysis patients. This study aimed to compare the effect of reflexology massage and acupressure on sleep quality in these patients.

Materials and methods: In a clinical trial, 90 patients were selected using convenient sampling and were randomly assigned into three groups; acupressure group (n=30), reflexology massage group (n=30), and control group (n=30). In the acupressure group, massaging of the *Shen Men point* was performed in 12 sessions. In the reflexology massage group, foot massage was done and the control group received routine care. Sleep quality was measured before, during, and after the intervention and compared using Pittsburgh Sleep Quality Index.

Results: There was no significant difference between the three groups in total score for sleep quality before the intervention. The Post-intervention mean scores for sleep quality at two and four weeks were 4.4 ± 3.1 and 3.2 ± 2.5 in the reflexology massage group, 5.2 ± 2.1 and 3.9 ± 2.5 in acupressure group, and 9.7 ± 3.8 and 9.8 ± 3.8 in controls, respectively. After the interventions, the scores indicated significant improvements in reflexology group and acupressure group compared with the control group ($P < 0.01$). But, no significant difference was seen between the two intervention groups.

Conclusion: Reflexology and acupressure massage could effectively improve the quality of sleep in hemodialysis patients which could be easily performed as a non-pharmacological method.

(Clinical Trials Registry Number: IRCT20171220037980N1)

Keywords: reflexology massage, acupressure, hemodialysis, sleep quality

J Mazandaran Univ Med Sci 2019; 29 (176): 34-46 (Persian).

* **Corresponding Author:** Ali Mohammadpour - Professor in Nursing, School of Nursing, Gonabad University of Medical Sciences, Gonabad, Iran (E-mail: Dr.Mohammadpour@gmu.ac.ir)

مقایسه اثر ماساژ بازتابی پا و طب فشاری بر کیفیت خواب بیماران تحت همودیالیز: یک کارآزمایی بالینی تصادفی شده

معصومه امام وردی^۱

علی محمد پور^۲

شاپور بدیعی اول^۳

موسی سجادی^۴

چکیده

سابقه و هدف: اختلال خواب در بیماران تحت همودیالیز شایع است. مطالعه حاضر با هدف مقایسه اثر ماساژ بازتابی و طب فشاری بر کیفیت خواب این بیماران انجام گرفت.

مواد و روش‌ها: در این کارآزمایی بالینی ۹۰ بیمار به روش در دسترس انتخاب و به طور تصادفی به سه گروه تخصیص یافتند. در گروه طب فشاری، ماساژ نقطه شن من، در مجموع ۱۲ جلسه انجام گردید. در گروه ماساژ بازتابی، ماساژ پا انجام شد. برای گروه شاهد فقط مراقبت های معمول صورت گرفت. کیفیت خواب قبل، ضمن و پایان مداخله به کمک مقیاس خواب پیتزبرگ در گروه‌ها اندازه گیری و مقایسه شد.

یافته‌ها: نمره کلی کیفیت خواب قبل از مداخله بین ۳ گروه تفاوت معنی دار نداشت. ۲ هفته پس از مداخله میانگین کیفیت خواب در گروه ماساژ بازتابی $4/4 \pm 3/1$ ، طب فشاری $5/2 \pm 2/1$ و شاهد $9/7 \pm 3/8$ بود و ۴ هفته پس از مداخله در گروه ماساژ بازتابی $3/2 \pm 2/5$ ، طب فشاری $3/9 \pm 2/5$ و شاهد $9/8 \pm 3/8$ بود. نمره کل کیفیت خواب در میانه و پایان مداخله در هر ۲ گروه مداخله به طور معنی داری از گروه شاهد کم تر بود ($P < 0/01$) اما بین ۲ گروه مداخله تفاوت معنی داری مشاهده نشد. خطا ۵ درصد می باشد.

استنتاج: ماساژ بازتابی و طب فشاری به طور یکسان و موثر کیفیت خواب بیماران تحت همودیالیز را بهبود می بخشد و می تواند به عنوان روش غیر دارویی ساده و در دسترس، بسته به شرایط، برای بهبود کیفیت خواب استفاده شوند.

شماره ثبت کارآزمایی بالینی: IRCT20171220037980N1

واژه های کلیدی: ماساژ بازتابی، طب فشاری، همودیالیز، کیفیت خواب

مقدمه

سال ۲۰۱۶ حدوداً $3/730/000$ نفر برآورد شده است. با توجه به رشد سالانه ۵ تا ۶ درصدی این بیماری در دنیا در مقایسه با رشد جمعیت در دنیا (۱/۱ درصد)، این

بیماری های مزمن کلیه از مشکلات عمده سلامت عمومی در سراسر دنیا محسوب می شوند (۱). در جهان، تعداد بیماران در مرحله انتهایی نارسایی کلیوی در پایان

E-mail: Dr.Mohammadpour@gmu.ac.ir

مؤلف مسئول: علی محمد پور - گناباد: دانشگاه علوم پزشکی گناباد، مرکز تحقیقات عوامل اجتماعی مؤثر بر سلامت

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد پرستاری داخلی و جراحی، دانشگاه علوم پزشکی گناباد، گناباد، ایران

۲. استاد گروه آموزشی پرستاری داخلی جراحی، گروه پرستاری، دانشگاه علوم پزشکی گناباد، گناباد، ایران

۳. استادیار گروه پزشکی، دانشکده طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی مشهد، مشهد، ایران

۴. دانشیار، گروه پرستاری، دانشگاه علوم پزشکی گناباد، گناباد، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۸/۱۲ تاریخ ارجاع جهت اصلاحات: ۱۳۹۷/۸/۱۴ تاریخ تصویب: ۱۳۹۸/۴/۱۰

بیماری یکی از معضلات مهم درمانی در تمام کشورهای دنیا است. همچنین همودیالیز، شایع ترین روش درمانی در این بیماران محسوب می شود (۲). همودیالیز در درازمدت دارای عوارضی است که تحت عنوان سندرم اورمی شناخته می شود و از جمله آن ها شکایات متعدد جسمانی، خواب آلودگی، خستگی، افسردگی و اضطراب است (۳). اختلالات خواب از عوارض شایع در بیماران همودیالیزی است که باعث کاهش کیفیت خواب، کیفیت زندگی و افزایش مرگ و میر می شود (۴). براساس مطالعه مهربانی ۹۰/۸۷ درصد از بیماران تحت همودیالیز طولانی مدت، دارای کیفیت ضعیف خواب گزارش شدند (۵). به هم ریختگی ساختار خواب به صورت حاد، افراد را در معرض اختلالات سیستم قلبی عروقی، غدد و سیستم ایمنی قرار می دهد، همچنین به صورت مزمن سبب اختلالات شناختی-رفتاری می شود (۶). تاکنون درمان های مختلفی برای اختلالات خواب بیماران همودیالیزی توصیه شده است. دارو درمانی اولین خط درمان این اختلالات می باشد (۷). با وجود پیشرفت های فراوان در روش های دارویی برای درمان اختلالات خواب، همواره این اختلال با پیامدها و عوارض خاص خود همراه بوده است (۸-۹). از روش های غیر دارویی می توان از طب مکمل و جایگزین نام برد (۱۰). روش های مختلف طب مکمل برای بهبود کیفیت خواب مورد بررسی قرار گرفته که از آن جمله می توان به پژوهش Chan و همکاران (۱۱) در مورد تأثیر موسیقی درمانی، مطالعه Shih و همکاران در مورد تأثیر نور (۱۲)، مطالعه زر و همکاران در مورد تأثیر فعالیت فیزیکی (۱۳) و مطالعه آریامنش و همکاران در مورد ماساژ درمانی اشاره نمود (۱۴). طب فشاری یک درمان مکمل است که در آن از انگشتان دست برای تحریک نقاط فشاری جهت حفظ و تعادل انرژی در بدن استفاده می شود (۱۵). این طب بر اساس تئوری مریدین ها (Meridian) می باشد. این تئوری معتقد است که مریدین ها، کانال هایی هستند که به صورت گذرگاه های انرژی در سراسر بدن موجود

می باشند و انرژی حیاتی (Qi) را تنظیم می کنند و عدم تعادل جریان انرژی حیاتی منجر به بیماری ها می شود (۱۶). همچنین مکانیسم های فیزیکی که باعث القاء بدن برای شل شدن و بهبود کیفیت خواب می شود را، تنظیم می کند (۱۷). مداخله دیگر، ماساژ بازتابی می باشد که فلسفه آن استفاده از یک فن اختصاصی لمسی و یا فشاری بر روی نقاط بازتابی می باشد. رفلکسولوژیست ها معتقدند که پاها نقشه ی کوچک شده ای از تمام بدن بوده و تمام ارگان ها و بخش های بدن بر روی آن ها منعکس می باشند (۱۸). زون های (Zone) عمودی در سراسر بدن از سمت پا به سمت سر جریان می یابد؛ بنابراین اعمال فشار بر یک نقطه بازتابی در کف پا می تواند روی تمام اندام ها، غدد، استخوان ها و عضلات در آن نقطه تأثیر بگذارد (۱۹). از جمله تحقیقاتی که در رابطه با ماساژ بازتابی و طب فشاری انجام شده است، می توان به مطالعه کارآزمایی بالینی Li و همکاران با هدف ارزیابی کارایی بازتاب درمانی بر بهبود کیفیت خواب زنان مبتلا به اختلال خواب در دوره پس از زایمان اشاره کرد که نتایج نشان داد بازتاب درمانی باعث بهبود کیفیت خواب می شود (۲۰). همچنین بر اساس مطالعه مروری Kim و همکاران، ۳ مطالعه در رابطه با اختلالات خواب انجام شده بود که طب فشاری را در بهبود کیفیت خواب موثر می دانستند (۲۱).

Ernst در مطالعه مروری که مربوط به بیماران با شرایط خاص پزشکی بود و طیف وسیعی از شرایط را مورد بررسی قرار داده بود که شامل آسم، درد پشت، زوال مغز، دیابت، سرطان، ادم پا در دوران بارداری، سردرد، عدم تخمک گذاری، سندروم روده تحریک پذیر، یائسگی، مولتیپل اسکلروزیس بود به فقدان شواهد متقاعدکننده در زمینه اثر بخشی ماساژ بازتابی برای درمان هرگونه شرایط طبی اشاره می کند (۲۲). همچنین Train نیز به انجام مطالعات کارآزمایی بالینی تصادفی بیش تری در زمینه رفلکسولوژی تأیید می کند (۲۳) علاوه

$$n = \frac{(z_{2-\alpha} + z_{2-\beta})^2 (s_1^2 + s_2^2)}{(\bar{x}_1 - \bar{x}_2)^2} = \frac{(1.96 + 0.84)^2 (2.01^2 + 1.62^2)}{(14.32 - 12.87)^2} = 24.85 \cong 25$$

معیارهای ورود عبارت بود از سن ۶۵-۱۸ سال، سابقه حداقل ۶ ماه تحت همودیالیز، انجام ۳ جلسه دیالیز در هفته، داشتن نمره مقیاس خواب پیترزبرگ ۵ یا بالاتر، برخوردار بودن از هوشیاری کامل، توانایی شنیداری و گفتاری، نداشتن اختلال روانی، سابقه بیماری‌های تشخیص داده شده و موجود موثر بر خواب از جمله سرطان، لوپوس، بیماری پوستی، نارسایی قلبی پیشرفته، دیابت وابسته به انسولین و سکتته مغزی، نداشتن آمپوتاسیون اندام یا زخم در محل نقاط فشاری، عفونت‌های حاد و اختلالات انعقادی (به دلیل ایجاد لخته و ترومبو آمبولی) و افرادی که حداقل توانایی خواندن و نوشتن را داشته باشند. معیارهای خروج از مطالعه شامل عدم تمایل به ادامه همکاری در حین مطالعه، انتقال به بخش مراقبت حاد و بستری در آن بخش و انجام جراحی پیوند، فوت بیمار، مسافرت، مصرف مواد مخدر، بروز حادثه استرس‌زای شدید که به طور خاص منجر به اختلال خواب شده و یا امکان مشارکت بیمار در ادامه مطالعه را غیر ممکن نماید و استفاده از هرگونه داروی موثر بر خواب در حین مطالعه و سایر درمان‌های جانبی و مکمل.

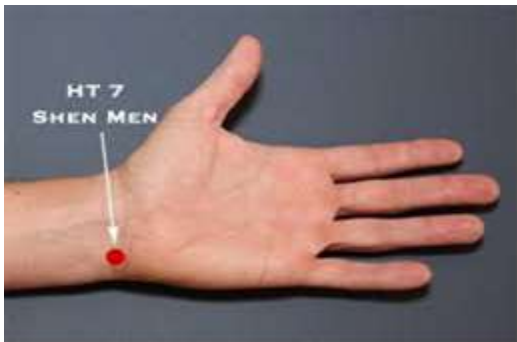
در مرحله اول، تعداد ۱۲۰ نفر از بیماران تحت همودیالیز مراجعه کننده به مراکز دیالیز مورد نظر مورد غربالگری قرار گرفتند که تعداد ۱۹ نفر از این بیماران به دلیل سابقه دیالیز کم‌تر از ۶ ماه، ۷ نفر به دلیل سن کم‌تر یا بیش‌تر از ۶۵ سال، ۱ نفر به دلیل اختلال گفتاری و ۲ نفر به دلیل سابقه بیماری تشخیص داده شده و ۱ نفر به دلیل نداشتن سواد خواندن و نوشتن کنار گذاشته شدند. سپس بیماران باقی مانده (۹۰ نفر) براساس معیارهای ورود به مطالعه و در نظر گرفتن پرسشنامه شاخص

بر این Chen و Tsay در مطالعه خود ۹۸ بیمار دیالیزی با مشکل بی‌خوابی را در ۳ گروه نقاط حقیقی طب فشاری، گروه نقاط غیر حقیقی و گروه کنترل تحت درمان با طب فشاری قرار داده و بهبود عمده نمرات شاخص کیفیت خواب پیترزبرگ در گروه نقاط حقیقی نسبت به گروه کنترل را گزارش نمودند، اما بین گروه نقاط حقیقی و گروه نقاط غیر حقیقی و همچنین گروه نقاط غیر حقیقی و گروه کنترل اختلاف معناداری را نیافتند (۲۴). بنابراین، وجود همین تریدها در مورد اثر بخشی این نوع مداخلات یکی از چالش‌های اصلی موجود برای ورود این اقدامات به مجموعه عملکرد پرستاری است و همین امر لزوم وجود یک پشتوانه غنی تحقیقاتی برای ورود هر چه سریعتر این مقوله به مداخلات پرستاری را ضروری می‌سازد (۲۵). با توجه به منابع در دسترس مطالعه‌ای که به مقایسه این دو مداخله پردازد یافت نشد بنابراین بررسی و مطالعات بیش‌تر از جمله مقایسه این روش‌ها ضروری است، لذا مطالعه حاضر با هدف مقایسه اثر ماساژ بازتابی پا و طب فشاری بر کیفیت خواب بیماران تحت همودیالیز انجام شد و اقدامی که تاثیر بیش‌تری داشته باشد را یافت و پیشنهاد نمود.

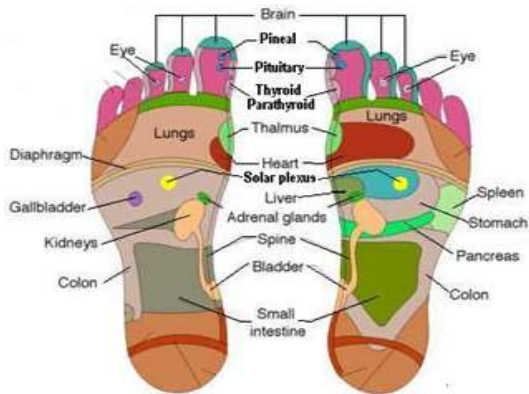
مواد و روش‌ها

مطالعه حاضر، یک مطالعه کارآزمایی بالینی تصادفی می‌باشد که بر روی بیماران همودیالیزی مراجعه کننده به مراکز دیالیز درمانی منتخب استان خراسان رضوی (انجمن دیالیز شفا طوس و مرکز دیالیز مجبان الجواد) در سال ۱۳۹۶ انجام شد. حجم نمونه با توجه به داده‌های مطالعه مشابه (۲۶)، برای متغیر کیفیت خواب، با استفاده از فرمول مقایسه میانگین‌ها و با در نظر گرفتن خطای ۵ درصد، توان آزمون ۸۰ درصد و مقدار d_{yx} برابر با ۱/۴۵، حدود ۲۵ نمونه برای هر گروه به دست آمد که با در نظر گرفتن احتمال ریزش ۱۵ درصدی نمونه‌ها، در نهایت تعداد ۳۰ بیمار برای هر گروه انتخاب شدند. تحلیل به روش itt می‌باشد.

در مجموع ۱۰ دقیقه) و فشار به صورت مداوم و مستمر بوده و میزان فشار وارده ۳ تا ۴ کیلوگرم بوده که با انگشت شست به صورت دورانی دو دور در ثانیه وارد می‌شد. در گروه ماساژ بازتابی مشابه شرایط ذکر شده، به مدت ۱۰ دقیقه، ۵ دقیقه برای هر پا (۲۹)، ماساژ مربوط به غده پینه‌آل در روی انگشت شست پا انجام می‌گرفت (تصویر شماره ۲).

تصویر شماره ۱: محل نقطه شن من

تصویر شماره ۲: محل غده پینه آل

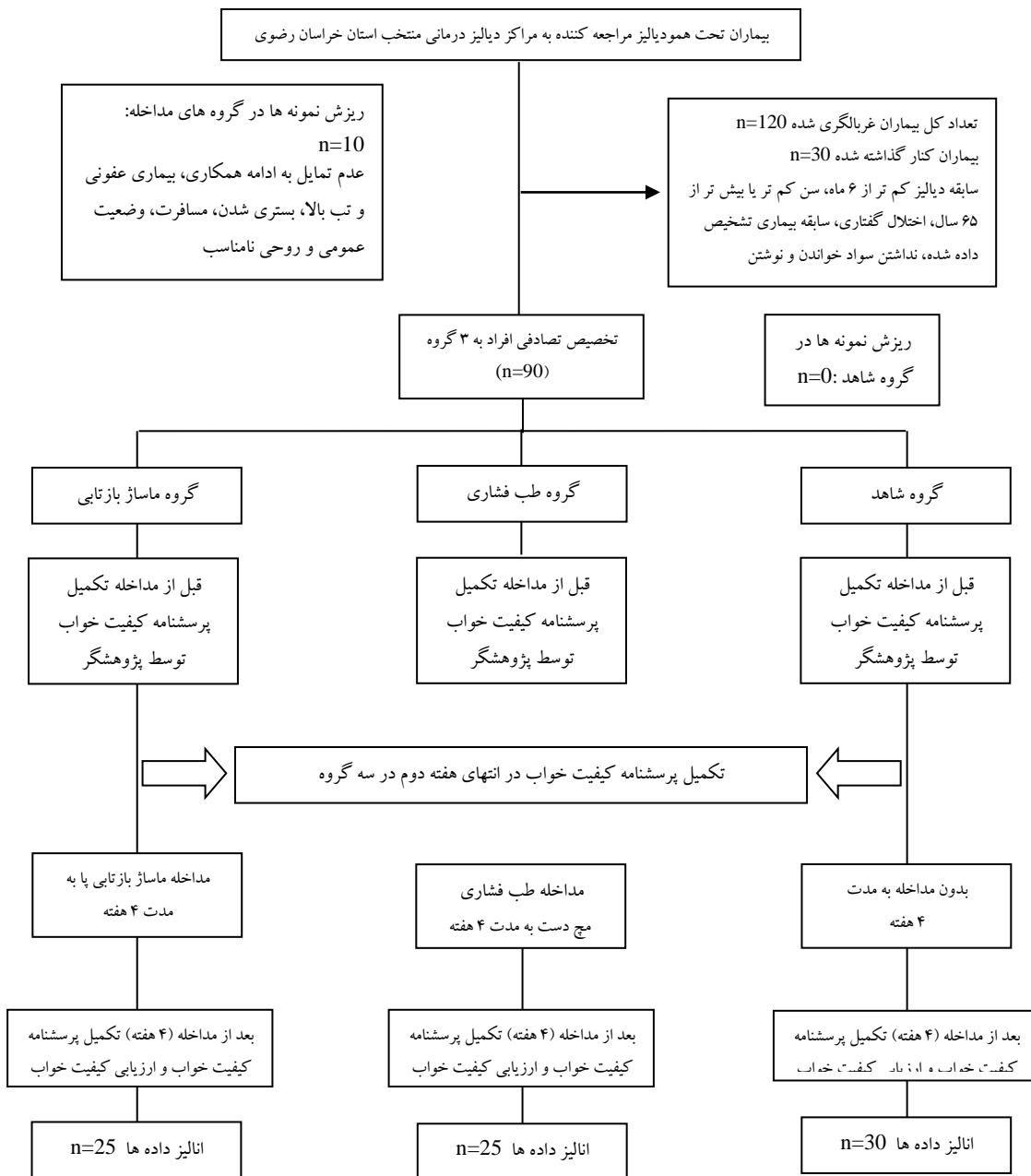
ماساژ با سرعت آرام، ریتم منظم و با عمقی که در حد تحمل بیمار باشد انجام می‌گرفته. در گروه شاهد به جز مراقبت‌های معمول روزانه (کلیه اقدامات درمانی که به طور روزانه جهت تمامی بیماران تحت همودیالیز انجام می‌شود اعم از انجام دیالیز، کنترل فشار، دریافت دارو و ...) مداخله‌ای انجام نگرفت. در میانه مداخله (۲ هفته پس از شروع مداخله) و پس از اتمام دوره چهار

کیفیت خواب پیتزبورگ به عنوان اندازه‌گیری پایه (کسب نمره ۵ یا بالاتر) از بین بیماران مراکز دیالیز مورد نظر به روش نمونه‌گیری در دسترس به حجم لازم انتخاب شدند، سپس با استفاده از روش تخصیص تصادفی سازی محدود، به هر کدام از بیماران انتخاب شده شماره‌ای را به طور تصادفی داده و در لیست اسامی در جلوی نام ایشان نوشته سپس تمامی شماره‌ها را داخل ظرف گذاشته و براساس قرعه‌کشی ۳۰ شماره اول خارج شده از ظرف مربوط به گروه ماساژ بازتابی و ۳۰ شماره دوم، مربوط به گروه طب فشاری و ۳۰ شماره سوم مربوط به گروه شاهد بود و به سه گروه مساوی، ماساژ بازتابی، طب فشاری و شاهد تخصیص یافتند. بعد از تخصیص بیماران به سه گروه، اهداف مطالعه به ایشان توضیح داده شد و سپس رضایت‌نامه آگاهانه کتبی کسب شد. برای تعیین نقاط حقیقی در طب فشاری و ماساژ بازتابی علاوه بر آموزش از محضر متخصص طب چینی قبل از شروع مداخله، محل نقاط مورد نظر در بدن با دقت ۱۰۰ درصد مورد تأیید قرار گرفت و گواهی دریافت شد. در ضمن آنالیزور از این که اطلاعات ارائه شده در کدام گروه می‌باشد بی‌اطلاع بوده است و گروه‌ها به صورت گروه ۱، گروه ۲، گروه ۳ قرار گرفتند.

مداخله در گروه طب فشاری، دو ساعت پس از دیالیز (۲۷) در مراکز دیالیز ذکر شده، سه روز در هفته و به مدت چهار هفته انجام گردید. نحوه انجام طب فشاری به این صورت بود که ابتدا بیمار در وضعیت خوابیده به پشت قرار می‌گرفت و ۵ تنفس عمیق دم از راه بینی و بازدم از راه دهان انجام می‌داد، سپس نقطه شن من (Shen men) روی استخوان نخودی شکل مچ دست‌ها (در چین عرضی مچ دست‌ها در زاویه ناحیه بین استخوان نخودی شکل و استخوان اولنا) که طبق مطالعه مروی سیستماتیک Huang و همکاران، بیش‌ترین نقطه (در بیش‌تر از ۷۵ درصد مطالعات) مورد استفاده جهت درمان بی‌خوابی در طب سوزنی بوده است (۲۸) (تصویر شماره ۱) با استفاده از انگشت به مدت ۵ دقیقه فشار داده می‌شد

هفته مداخله، پرسشنامه‌ها مجدداً برای نمونه‌ها توسط پرسشگر تکمیل گردید. حین انجام پژوهش، ۱۰ نفر (۵ نفر از گروه طب فشاری و ۵ نفر از گروه ماساژ بازتابی) به علل مختلف از جمله عدم تمایل به ادامه همکاری، بیماری عفونی و تب بالا، بستری شدن، مسافرت و وضعیت عمومی و روحی نامناسب از مطالعه خارج شدند. ابزار گردآوری داده‌ها شامل پرسشنامه مشخصات شناسی و پرسشنامه شاخص کیفیت خواب پیترزبرگ بود. متغیرهای مربوط به مشخصات جمعیت شناسی شامل سن، جنس، سطح تحصیلات، وضعیت شغلی، مدت ابتلا به بیماری کلیوی، سابقه درمان با دیالیز، علت یا بیماری زمینه‌ای، مصرف نوشیدنی‌های مؤثر بر خواب (چای، قهوه، شیر گرم)، نوع دخانیات و فعالیت ورزشی بود. پرسشنامه کیفیت خواب پیترزبرگ حاوی ۹ سوال است که طی آن به بررسی کیفیت خواب در ۷ بعد شامل کیفیت خواب ذهنی، تأخیر در به خواب رفتن، مدت خواب، کفایت و موثر بودن خواب، اختلال خواب، استفاده از داروهای خواب و اختلال عمل در طی روز می‌پردازد (۳۰). به طور مثال جزء اول مربوط به کیفیت خواب ذهنی است که با یک سوال (به طور کلی در طول یک ماه گذشته، شما کیفیت خواب خود را چه طور ارزیابی می‌کنید) مشخص می‌شود که پاسخ شامل خیلی خوب (۰)، نسبتاً خوب (۱)، نسبتاً بد (۲)، خیلی بد (۳) مشخص می‌شود و یا جزء کفایت و موثر بودن خواب، نمره آن با تقسیم کل ساعت خواب بودن بر کل ساعتی که شخص در بستر بوده است ضرب در ۱۰۰ محاسبه می‌گردد. در نهایت سوالات برای پاسخ‌ها از ۰ تا ۳ درجه‌بندی شده‌اند و دامنه نمرات از ۰ تا ۲۱ است (۳۱). هر چه نمره به دست آمده بالاتر باشد، کیفیت خواب بدتر است. طراحان مقیاس معتقدند که نمره بالاتر از ۵ (نقطه برش) به عنوان یک اختلال خواب قابل ملاحظه تلقی می‌شود. این مقیاس توسط Danniell و همکارانش (۱۹۸۸) برای اندازه‌گیری کیفیت خواب طراحی شده است (۳۲). اعتبار

این پرسشنامه برای جمعیت ایرانی، به واسطه مطالعه فرهادی نسب و عظیمی مورد تأیید قرار گرفته است (۳۳). فرهی و همکاران حساسیت ۱۰۰ درصد، ویژگی ۹۳ درصد و آلفای کرونباخ ۰/۸۹ را برای نسخه فارسی این پرسشنامه گزارش کردند (۳۴). مطالعه حاضر در کمیته اخلاق در پژوهش دانشگاه علوم پزشکی گناباد (IR.GMU.REC.1396.65) تأیید و در مرکز ثبت کارآزمایی بالینی ایران به شماره (IRCT20171220037980N1) ثبت گردید. در تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم افزار SPSS استفاده شد. در قسمت خصوصیات جمعیت‌شناختی و زمینه‌ای نمونه، ابتدا با استفاده از آزمون کولموگروف-اسمیرنف نرمال بودن متغیرهای کمی آزمون شد. برای مقایسه سه گروه از نظر متغیرهای کمی نرمال از آزمون آنالیز واریانس یک طرفه و برای متغیرهای کمی غیر نرمال و متغیرهای رتبه‌ای از آزمون کروسکال والیس استفاده شد. متغیرهای اسمی نیز با استفاده از آزمون کای اسکور و آزمون دقیق فیشر در دو گروه مقایسه و آزمون شدند. در مورد نمره کلی کیفیت خواب که نرمال بود، برای آزمون‌های همزمان بین گروهی و درون گروهی بین سه مرحله قبل، دو هفته بعد و چهار هفته بعد، از آزمون آنالیز واریانس با اندازه‌های مکرر استفاده شد و در مواردی که تفاوت بین مراحل معنی‌دار بود، آزمون بونفرونی برای مقایسه‌های دو به دوی گروه‌ها و مراحل مورد استفاده قرار گرفت. به دلیل عدم برخورداری متغیرهای دیگر مربوط به خواب (مولفه‌ها) از توزیع نرمال، برای مقایسه بین سه گروه از آزمون کروسکال والیس استفاده شد. در مواردی که تفاوت بین سه گروه معنی‌دار بود، آزمون من ویتنی با تصحیح بونفرونی به عنوان روش متعاقب کروسکال والیس برای مقایسه‌های دو به دو بین سه گروه مورد استفاده قرار گرفت. برای آزمون‌های درون گروهی و بررسی تغییرات بین مراحل در هر گروه آزمون فریدمن مورد استفاده قرار گرفت (نمودار کانسورت شماره ۱).

نمودار کانسورت شماره ۱: روند انتخاب، تخصیص و مداخله جامعه مورد مطالعه

یافته ها

همچنین همه متغیرهای کمی به جز سابقه دیالیز در هر سه گروه نرمال بودند و آزمون آماری کای اسکور تفاوت سه گروه را از نظر جنس، سن، تحصیلات، زمان مصرف نوشیدنی، علت بیماری، انجام فعالیت ورزشی، نوع فعالیت ورزشی، نوع دخانیات مصرفی را معنی دار نشان نداد و سه گروه از این نظر همگن بودند جدول شماره ۱.

بر اساس یافته ها در گروه بازتابی پا ۳۳/۳ درصد، در گروه طب فشاری ۴۳/۳ درصد و در گروه شاهد ۵۶/۷ درصد از بیماران مورد مطالعه مرد بودند، میانگین و انحراف معیار سنی در سه گروه به ترتیب $51/3 \pm 12/4$ ، $51/5 \pm 8/3$ و $52/7 \pm 12/1$ درصد بود،

جدول شماره ۱: مقایسه مشخصات جمعیت شناختی نمونه های پژوهش در سه گروه مورد مطالعه

متغیر	گروه بازتابی یا (انحراف معیار ضریب)	طب فشاری (انحراف معیار ضریب)	کنترل (انحراف معیار ضریب)	نتیجه آزمون
سن	51.3±12.4	51.5±8.3	52.7±12.1	F=0.13 df=7, 7 P=0.87
سابقه دیابت (ماه)	34.1±28.2	29.7±22.2	38.5±22.3	F=0.39 df=7, 7 P=0.68
جنس مرد	10 (33.3)	13 (43.3)	17 (56.7)	$\chi^2=2.3$ df=2 P=0.19
زن	20 (66.7)	17 (56.7)	13 (43.3)	
کلی	30 (100.0)	30 (100.0)	30 (100.0)	
تحصیلات				
بی سواد	7 (23.3)	6 (20.0)	5 (16.7)	$\chi^2=5.8$ df=2 P=0.06
ابتدایی	6 (20.0)	6 (20.0)	3 (10.0)	
سیکل	6 (20.0)	6 (20.0)	6 (20.0)	
دیپلم	8 (26.7)	6 (20.0)	6 (20.0)	
دانشگاهی	3 (10.0)	2 (6.7)	10 (33.3)	
کلی	30 (100.0)	30 (100.0)	30 (100.0)	
شغل				
شاغل	3 (10.0)	4 (13.3)	7 (23.3)	$\chi^2=14.7$ df=4 Exact P=0.06
بی کار	21 (70.0)	22 (73.3)	12 (40.0)	
بازنشسته	6 (20.0)	4 (13.3)	11 (36.7)	
کلی	30 (100.0)	30 (100.0)	30 (100.0)	
بیماری زمینه ای				
افزایش فشار خون	11 (36.7)	6 (20.0)	8 (26.7)	$\chi^2=11.0$ df=6 P=0.09
دیابت	8 (26.7)	8 (26.7)	4 (13.3)	
دیابت و افزایش فشار خون	1 (3.3)	9 (30.0)	10 (33.3)	
سایر علل	10 (33.3)	7 (23.3)	8 (26.7)	
کلی	30 (100.0)	30 (100.0)	30 (100.0)	

را نشان می دهد، بر اساس این جدول از جهت مقایسه ۲ به ۲ بین گروه ها مشخص شد که در تمامی اجزاء کیفیت خواب به جز مصرف داروی خواب آور (عدم مصرف) بین دو گروه بازتابی پا و طب فشاری ارتباط معنی داری وجود ندارد ولی هر دو این گروه ها تفاوت معنی داری با گروه شاهد داشتند و بر تمامی مولفه های ذکر شده موثر بوده است ($P < 0.01$). همچنین بر اساس آزمون فریدمن تمامی اجزاء ذکر شده به جز مولفه کفایت خواب ($P = 0.13$) در گروه طب فشاری بین سه مرحله دارای تغییرات معنی دار بوده است اما در گروه شاهد تفاوت تغییرات معنی دار نبوده است. علاوه بر این در گروه کنترل تفاوت مولفه خواب نهفته در بین ۳ مرحله (قبل، میانه و بعد از مداخله) دارای تغییرات معنی دار بوده است ($P < 0.01$).

بر اساس جدول شماره ۳ قبل از مداخله آزمون آنالیز واریانس تفاوت معنی داری را بین سه گروه از نظر نمره کل کیفیت خواب نشان نداد ($P = 0.11$). دو هفته بعد از مداخله تفاوت معنی داری بین سه گروه وجود داشت ($P < 0.01$). آزمون توکی به عنوان روش متعاقب آنالیز واریانس نشان داد نمره کل کیفیت خواب در

جدول شماره ۲: مقایسه امتیاز مولفه ها و اجزای کیفیت خواب در سه گروه مورد مطالعه طی سه مرحله

جدول شماره ۳: مقایسه امتیاز مولفه ها و اجزای کیفیت خواب در طی سه مرحله در بیماران تحت همودیالیز در سه گروه

اجزاء شاخص کیفیت خواب پیتربرگ	مماساز بازتابی (دامنه میان چارکی) میان	مماساز بازتابی (انحراف معیار ضریب)	طب فشاری (دامنه میان چارکی) میان	طب فشاری (انحراف معیار ضریب)	شاهد (دامنه میان چارکی) میان	شاهد (انحراف معیار ضریب)	نتیجه آزمون
کیفیت خواب ذهنی	قبل از مداخله	1.6±0.7	2.0 (1.0)	1.8±0.9	1.0 (2.0)	1.8±0.9	P=0.54
	۲ هفته بعد از مداخله	0.8±1.0	0.0 (1.5)	1.0±1.2	1.0 (2.0)	1.4±1.4	P=0.14
	۴ هفته بعد از مداخله	0.2±0.5	0.0 (0.0)	0.4±0.7	0.0 (0.0)	1.4±0.9	P<0.01
	نتیجه آزمون فریدمن	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P=0.07	P=0.07
خواب نهفته	قبل از مداخله	2.0±1.1	2.0 (2.0)	2.1±1.0	2.0 (0.3)	2.1±1.0	P=0.93
	۲ هفته بعد از مداخله	0.6±0.7	0.0 (1.0)	0.8±0.6	1.0 (1.0)	1.0 (0.0)	P=0.02
	۴ هفته بعد از مداخله	0.4±0.6	0.0 (1.0)	0.5±0.7	0.0 (1.0)	1.0 (0.0)	P<0.01
	نتیجه آزمون فریدمن	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P=0.29
مدت زمان واقعی خواب	قبل از مداخله	1.8±1.0	2.0 (2.0)	1.9±1.0	2.0 (2.0)	2.1±1.1	P=0.29
	۲ هفته بعد از مداخله	0.8±1.1	0.0 (1.5)	1.1±1.0	1.0 (2.0)	2.1±1.1	P<0.01
	۴ هفته بعد از مداخله	0.6±1.1	0.0 (1.0)	0.8±0.9	0.0 (1.5)	2.2±1.1	P<0.01
	نتیجه آزمون فریدمن	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P=0.37	P=0.37
کفایت خواب	قبل از مداخله	1.1±1.2	1.0 (2.0)	1.1±1.3	0.0 (3.0)	1.8±1.3	P=0.07
	۲ هفته بعد از مداخله	0.5±0.9	0.0 (1.0)	0.8±1.0	0.0 (1.5)	1.8±1.3	P<0.01
	۴ هفته بعد از مداخله	0.4±0.9	0.0 (0.0)	0.7±1.1	0.0 (1.0)	1.8±1.3	P<0.01
	نتیجه آزمون فریدمن	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P=0.37	P=0.37
اختلالات خواب	قبل از مداخله	1.4±0.5	1.0 (1.0)	1.5±0.5	1.5 (1.0)	1.5±0.6	P=0.80
	۲ هفته بعد از مداخله	1.1±0.3	1.0 (0.0)	1.1±0.4	1.0 (0.0)	1.5±0.6	P<0.01
	۴ هفته بعد از مداخله	1.0±0.4	1.0 (0.0)	1.1±0.6	1.0 (0.0)	1.5±0.6	P<0.01
	نتیجه آزمون فریدمن	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P=0.78	P=0.78
عملکرد روزانه	قبل از مداخله	1.8±2.2	1.0 (3.0)	1.8±2.2	1.0 (2.3)	2.3±2.3	P=0.35
	۲ هفته بعد از مداخله	1.0±1.6	0.0 (2.0)	1.1±1.6	1.0 (1.5)	2.3±2.3	P=0.02
	۴ هفته بعد از مداخله	0.7±0.9	0.0 (1.0)	0.8±1.0	0.0 (1.5)	2.1±2.3	P=0.01
	نتیجه آزمون فریدمن	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P=0.14	P=0.14

گروه بازتابی پا و طب فشاری تفاوت معنی داری با یکدیگر نداشتند ($P=0/61$) ولی هر دو به طور معنی داری از گروه شاهد کم تر بودند ($P<0/01$). چهار هفته بعد از مداخله تفاوت معنی داری بین سه گروه وجود داشت ($P<0/01$). نمره کل کیفیت خواب در گروه بازتابی پا و طب فشاری تفاوت معنی داری با یکدیگر نداشتند ($P=0/74$) ولی هر دو به طور معنی داری از گروه شاهد کم تر بودند ($P<0/01$). نتیجه آزمون آنالیز واریانس با اندازه‌های تکراری نشان داد اثر زمان ($P<0/01$)، اثر گروه ($P<0/01$) و اثر متقابل این دو ($P<0/01$) بر نمره کیفیت خواب معنی دار است.

جدول شماره ۳: مقایسه میانگین نمره کل کیفیت خواب طی سه مرحله در بیماران تحت همودیالیز در سه گروه

بازتابی پا	طب فشاری	شاهد	نتیجه آزمون
انحراف معیار میانگین	انحراف معیار میانگین	انحراف معیار میانگین	آنالیز واریانس
۷/۹±۲/۸	۸/۵±۳/۵	۹/۷±۳/۸	$F=2/3$
			$P=0/11$
۴/۴±۳/۱	۵/۲±۳/۱	۹/۷±۳/۸	$F=13/8$
			$P<0/01$
۳/۷±۲/۵	۳/۹±۲/۵	۹/۸±۳/۸	$F=19/9$
			$P<0/01$

آزمون بونفرونی به عنوان آزمون متعاقب آنالیز واریانس با اندازه‌های تکراری نشان داد تفاوت مربوطه به هر سه زمان مطالعه است ($P<0/01$). همچنین نتیجه این آزمون نشان داد تفاوتی بین دو گروه بازتابی و طب فشاری از نظر اثر آن‌ها بر کیفیت خواب وجود ندارد ($P=0/40$) ولی هر دو این گروه‌ها تفاوت معنی داری با گروه شاهد داشتند ($P<0/01$).

بحث

مطالعه حاضر به منظور مقایسه اثر ماساژ بازتابی پا و طب فشاری بر کیفیت خواب بیماران تحت همودیالیز انجام شد. نتایج به روشنی نشان دهنده تأثیر ماساژ بازتابی و طب فشاری بر بهبود شاخص کلی کیفیت خواب پیتزبرگ و اجزاء فرعی کیفیت خواب ذهنی، خواب نهفته، مدت زمان واقعی خواب، کفایت خواب،

اختلالات خواب و عملکرد روزانه است. اما تفاوتی بین دو گروه بازتابی و طب فشاری از نظر اثر آن‌ها بر کیفیت خواب وجود ندارد و تنها در قسمت مولفه کفایت خواب بر اساس آزمون فریدمن تغییرات معنی دار در طی ۳ مرحله در گروه طب فشاری مشاهده نشد که از این نظر برتری ماساژ بازتابی را می‌تواند نشان دهد در واقع می‌توان این طور تفسیر کرد که تئوری‌های سنتی ماساژ و ماساژ بازتابی مشابه طب سوزنی بر اساس کانال‌های انرژی و تحریک مناطق مرتبط با این کانال‌ها است که در طب مدرن بر اساس تئوری‌های آزاد سازی برخی نوروترانسمیترها از جمله سروتونین، آزاد سازی اوپیئیدها در مغز، مکانیسم کنترل دروازه ای قابل توجه است اما یکی از مزایای جسمی ماساژ بازتابی ایجاد خواب عمیق و درمان مشکلات بی خوابی است (۳۵). لذا مبتنی بر نتایج، ماساژ بازتابی و طب فشاری می‌توانند نقش مهمی در بهبود کیفیت خواب داشته باشند. در مطالعه سید رسولی و همکاران نتایج مشابه به دست آمده است. در این مطالعه به مقایسه تأثیر بازتاب درمانی و حمام پا بر کیفیت خواب پرداخته است که ماساژ بازتابی هفته ای ۱ بار به مدت ۶ هفته و ۱۰ دقیقه بر ۴۶ نفر سالمند انجام شد و همچنین حمام پا یک ساعت قبل از خواب صورت گرفت و در گروه کنترل اقدامی صورت نگرفت. مقایسه تغییرات نمرات کیفیت خواب مرحله‌ی قبل و بعد در ۲ مداخله نشان داد که تغییرات در هیچ یک از اجزا و نمره کل تفاوت آماری معنی داری نداشت اما نمره کل کیفیت خواب در هر دو گروه کاهش یافته است. از نظر شباهت با مطالعه حاضر می‌توان به وجود ۳ گروه، همچنین بهبود نمره کلی کیفیت خواب و عدم تفاوت ۲ گروه مداخله در نمره کل کیفیت خواب اشاره کرد (۲۹). همچنین در رابطه با عدم تفاوت بین دو مداخله یعنی ماساژ بازتابی و طب فشاری، می‌توان به مطالعه ی Tsay و همکاران اشاره کرد که در مطالعه‌ای با هدف مقایسه تأثیر طب فشاری و تحریک الکتریکی نقاط فشاری از طریق پوست بر

خستگی، کیفیت خواب و افسردگی در بیماران همودیالیزی پرداختند. در این مطالعه ۱۰۶ بیمار در سه گروه طب فشاری، گروه تحریک الکتریکی نقاط فشاری و گروه کنترل قرار گرفتند. در گروه طب فشاری و گروه تحریک الکتریکی به ترتیب تحریک نقاط توسط ماساژ انگشت و تحریک الکتریکی در ۴ نقطه به مدت ۱۵ دقیقه، ۳ بار در هفته و به مدت ۴ هفته صورت گرفت. ابزار استفاده شده برای خواب، شاخص کیفیت خواب پیتربرگ بوده است. نتایج نشان داد که بیماران در دو گروه طب فشاری و تحریک الکتریکی کیفیت خواب بهتری در مقایسه با گروه کنترل داشتند اما در معیارهای اندازه گیری شده تفاوتی بین این دو گروه مشاهده نشد (۳۶) که از نظر طول دوره مداخله و وجود گروه شاهد و ابزار کیفیت خواب مشابه با مطالعه حاضر است و گرچه به لحاظ متدولوژی و متغیرهای مورد نظر با مطالعه حاضر این مشابهت‌ها وجود دارد، اما ماهیت مداخله و استفاده از تحریک الکتریکی به جای ماساژ فیزیکی که احتمالاً در مکانیسم اثر اختلاف دارند، از مهم‌ترین تفاوت‌های قابل ذکر با مطالعه حاضر می‌باشد. در مطالعه عرب و همکاران نتایج مشابه به دست آمده است. در این مطالعه مداخله به صورت استفاده از طب فشاری در نقطه شن من مچ دست‌ها به مدت ۳ دقیقه در هر نقطه، حین دیالیز به مدت ۴ هفته انجام شد و مشخص شد که طب فشاری در میانگین نمره کل کیفیت خواب و تمامی اجزا کیفیت خواب به جز کفایت خواب و مصرف داروی خواب‌آور سبب اختلاف معنی‌داری نسبت به قبل از مداخله شده است. البته در گروه نقاط کاذب نیز بهبود در کیفیت خواب و بعضی از اجزاء مشاهده شده است که می‌تواند به دلیل اثرات آرام‌بخشی روانی و فیزیولوژیکی ماساژ باشد. از نظر تفاوت می‌توان بیان کرد که در هر دو مداخله ۳ گروه وجود دارد اما در مطالعه عرب گروه طب فشاری و گروه نقاط کاذب و گروه کنترل وجود دارد و تاثیر ماساژ فشاری را حتی در نقاط کاذب بر خواب سنجیده است اما در مطالعه حاضر

دو مداخله متفاوت بررسی شده تا برتری یکی از آن‌ها بر دیگری مشخص شود (۸). همچنین از گلی و همکاران تاثیر طب فشاری را در خانم‌های یائسه سنجیدند که مداخله در نقاط شن من مچ دست و ساینجیائو (Sanyinjiao) در مچ پا انجام شد. یافته‌ها نشان داد که بعد از انجام مداخله اختلاف عمده‌ای در تمامی نمرات مقیاس‌های فرعی کیفیت خواب و میانگین نمره کل کیفیت خواب پیتربرگ بین دو گروه وجود دارد که با یافته‌های پژوهش حاضر همخوانی دارد (۳۷). علاوه بر این در رابطه با تاثیر زمان می‌توان به مطالعه Sun اشاره کرد که در افراد دچار بی‌خوابی ساکن در مراکز مراقبتی طولانی مدت در تایوان انجام شد که در دو گروه مداخله و کنترل قرار گرفتند، یافته‌ها نشان داده است که از هفته اول تا هفته هفتم گروه مداخله که ماساژ نقطه فشاری شن من را دریافت کردند به طور معنی‌داری دارای کیفیت خواب بهتری بودند که مطابق با یافته‌های پژوهش حاضر می‌باشد (۱۷). اما از جمله محدودیت‌های این مطالعه می‌توان به این موضوع اشاره کرد که سن افراد، وضعیت روحی روانی و ساختار شخصیتی آن‌ها متفاوت می‌باشد و ممکن است تاثیر ماساژ را متفاوت نشان دهند لذا برای کنترل این محدودیت‌ها سعی شد افراد خیلی جوان و افراد خیلی مسن از مطالعه حذف شده و محدوده سنی ۶۵-۱۸ سال در نظر گرفته شود. همچنین عوامل و مشکلات خانوادگی می‌تواند بر نتایج به دست آمده تاثیر گذارد نتایج پژوهش تایید نمود که ماساژ بازتابی غده پینه آل پا و طب فشاری نقطه شن من مچ دست به طور مشابه و موثر سبب بهبود کیفیت خواب بیماران تحت همودیالیز گردید و لذا می‌تواند به عنوان روش‌های غیر دارویی و غیر تهاجمی مورد استفاده پرستاران و سایر کارکنان بهداشتی برای بهبود کیفیت خواب قرار گیرد. البته در گروه ماساژ بازتابی در کفایت خواب برتری را نسبت به گروه طب فشاری مشاهده می‌کنیم اما با توجه به اثرات مشابه هر دو روش مبتنی بر نتایج حاصل از مطالعه حاضر و با عنایت

به کارگیری هریک از روش‌ها متناسب با شرایط و پذیرش از جانب مددجویان و نیز نیروی انسانی متخصص در دسترس پیشنهاد می‌شود.

به شرایط و تمهیدات متفاوت در انجام دو روش مداخله که به عنوان یک ابهام در تصمیم‌گیری و اجرا از طرف بیماران و پرسنل بهداشتی درمانی مطرح بوده، نمی‌توان بطور قاطع یکی را بر دیگری ارجح دانست و انتخاب و

References

- Roshanravan M, Jouybari L, Bahrami Taghanaki H, Vakili M, Sanagoo A, Amini Z. Effect of Foot Reflexology on Fatigue in Patients Undergoing Hemodialysis: A Sham-Controlled Randomized Trial. *J Mazandaran Univ Med Sci* 2016; 26(137): 32-41 (Persian).
- Consortium of Iranian dialysis. *Iran dialysis almanac 2017*. Tehran: Iranian Dialysis Consortium-Department of International Affairs, 2017. Retrieve from: www.icdgroup.org. Edu on March. 12. (Persian).
- Mahboudi A, Modanloo M, Shariati A, Behnampour N, Bardestani GH, Basiri H, et al. Relationship between anxiety and sleep quality in hemodialysis patients Borazjan in 2013. *J Res Develop Nurs Midwif* 2015; 12(3): 56-63 (Persian).
- Kasra Dehkordi A, Tayebi A, Ebadi A, Sahraei H, Einollahi B. Effects Of Aromatherapy With Lavender On Sleep Quality Of Hemodialysis Patients (A Clinical Trial). *J Urmia Nurs Midwifery* 2016; 13(11): 995-1003. (Persian)
- Mehrabi S, Sarikhani S, Roozbeh J. Sleep Quality in Patients Undergoing Long-term Hemodialysis Using the Pittsburgh Sleep Quality Index. *Nephro-Urology Monthly* 2017; 9(2): e13137 (Persian).
- Narang I, Manlhiot C, Davies-Shaw J, Gibson D, Chahal N, Stearne K, et al. Sleep disturbance and cardiovascular risk in adolescents. *CMAJ* 2012; 184(17): 913-920.
- Cherniack EP, Ceron-Fuentes J, Florez H, Sandals L, Rodriguez O, Palacios JC. Influence of race and ethnicity on alternative medicine as a self-treatment preference for common medical conditions in a population of multi-ethnic urban elderly. *Complement Ther Clin Pract* 2008; 14(2): 116-123.
- Arab Z, Shariati A, Bahrami H, Asayesh H, Vakili M. The Effect of Acupressure on Quality of Sleep in Hemodialysis Patients. *J Urmia Nurs Midwifery* 2012; 10(2): 237-245 (Persian).
- Mohammadpour A, Rahmati Sharghi N, Khosravan S, Alami A, Akhond M, The effect of a supportive educational intervention developed based on the Orem's self-care theory on the self care ability of patients with myocardial infarction: A Randomised Controlled Trial. *J Clin Nurs* 2015; 24 (11-12): 1686-1692 (Persian).
- Ernst E, Hung SK. Great expectations: what do patients using complementary and alternative medicine hope for? *Patient* 2011; 4(2): 89-101.
- Chan MF, Chan EA, Mok E. Effects of music on depression and sleep quality in elderly people: A randomised controlled trial. *Complement Ther Med* 2010; 18(3-4): 150-159.
- Lee SY, Aycock DM, Moloney ME. Bright Light Therapy to Promote Sleep in Mothers of Low-Birth-Weight Infants: A Pilot Study. *Biological Research For Nursing* 2013; 15(4): 398-406.

13. zar A, Ahmadi M, Alavai S, Ahmadi F. Evaluate the effectiveness of physical activity on sleep quality in Shiraz's Elderly men. *Biol Res Nurs* 2017; 3(3): 9-18 (Persian).
14. Ariamanesh F, Malekshahi F, Safari M. The effect of foot massage on night sleep quality in hemodialysis patients. *Yafte* 2015; 17(1): 71-77 (Persian).
15. Chen YW, Wang HH. The effectiveness of acupressure on relieving pain: a systematic review. *Pain Manag Nurs* 2014; 15(2): 539-550.
16. Kim SY, Shin IS, Park YJ. Effect of acupunctur and intervention types on weight loss: a systematic review and meta-analysis. *Obes Rev* 2018; 19(11): 1585-1596.
17. Sun JL, Sung MS, Huang MY, Cheng GC, Lin CC. Effectiveness of acupressure for residents of long-term care facilities with insomnia: arandomized controlled trial. *Int J Nurse Stud* 2010; 47(7): 798-805.
18. Esmaeilpour Zangani S, Gabarzad zaki M, Naini MK, Fakhrzadeh H. The effect of foot reflexology on severity of constipation elderly women Kahrizak. *J Urmia Nurs Midwifery* 2016; 10(13): 825-834 (Persian).
19. Fayazi S, Shariati AA, Momeni M. The efficacy of bensons relaxation technique on postoperative pain in coronary artery bypasses graft. *Jondishahpur Sci Med J* 2010; 8(4): 479-489 (Persian).
20. Li CY, Chen SC, Li CY, Gau ML, Huang CM. Randomised controlled trial of the effectiveness of using foot reflexology to improve quality of sleep amongst Taiwanese postpartum women. *Midwifery* 2011; 27(2): 181-186.
21. Kim KH, Lee MS, Kang KW, Choi SM. Role of Acupressure in Symptom Management in Patients with End-Stage Renal Disease: A Systematic Review. *J Palliat Med* 2010; 13(7): 885-892.
22. Ernst E. Is reflexology an effective intervention? A systematic review of randomised controlled trials. *Med J Aust* 2009; 191(5): 263-266.
23. Mackereth PA, Tiran D. *Clinical Reflexology: A Guide for Integrated Practice*. UK: Elsevier Health Sciences; 2010.
24. Tsay SL, Chen ML. Acupressure and quality of sleep in patients with end-stage renal disease--a randomized controlled trial. *Int J Nurs Stud* 2003; 40(1): 1-7.
25. Soheili shahreza M, nazari F, shayegannejad V, valiani M. The Effects of Reflexology on Physical Symptoms in Women with Multiple Sclerosis. *Cmjja* 2014; 4(2): 820-830 (Persian).
26. Farrokhian R, Solimani MA, Sheikhi MR, Alipour M. Effect of Foot Reflexology Massage on Sleep Quality in Hemodialysis Patients: A Randomized Control Trial. *Avicenna J Nurs Midwifery Care* 2016; 24(4): 213-220 (Persian).
27. Wang Y, Huang Y. *Internal medicine of traditional Chinese medicine*. Shanghai: Shanghai university chines medicine; 2002.
28. Huang W, Kutner N, Bliwise DL. A systematic review of the effects of acupuncture in treating insomnia. *Sleep Med Rev* 2009; 13(2): 73-104.
29. Seyedrasooli A, Valizadeh L, Nasiri Kh, Zamanzadeh V, Goljariyan S, Gasemi O. The effect of reflexology on sleep quality of elderly: A single-blind clinical trial. *Med Surg Nurs J* 2013; 2(1,2): 11-18 (Persian).
30. Pooranfar S, Shakoor E, Shafahi M, Salesi M, Karimi M, Roozbeh J, et al. The effect of exercise training on quality and quantity of sleep and lipid profile in renal transplant patients: a randomized clinical trial. *Int J*

- Organ Transplant Med 2014; 5(4): 157-165.
31. Ozturk ZA, Yesil Y, Kuyumcu ME, Savas E, Uygun O, Sayiner ZA, et al. Association of depression and sleep quality with complications of type 2 diabetes in geriatric patients. *Aging Clin Exp Res* 2015; 27(4): 533-538.
 32. Buysse DJ1, Reynolds CF 3rd, Monk TH, Berman SR, Kupfer DJ. The Pittsburgh Sleep Quality Index: A New Instrument for Psychiatric Practice and Research. *Psychiatry Res* 1988; 28(2): 193-213.
 33. Farhadi Nasab A, Azimi H. Study of patterns and subjective quality of sleep and their correlation with personality traits among medical students of Hamadan university of medical sciences. *Sci J Hamedan Univ Med Sci* 2008; 1(15): 5-11 (Persian).
 34. Farrahi J, Nakhaee N, Sheibani V, Garrusi B, Amirkafi A. Psychometric properties of the Persian version of the Pittsburgh Sleep Quality Index Addendum (PSQI-A). *Sleep Breath* 2009; 13(3): 259-262.
 35. Khorsand A, Vakil zadeh A, Baghbani S, Badiie Aval SH, Rezayee Deloei SH. Reflexology and its clinical application. Mashhad: Mashhad university of medical sciences publication. 2016. (Persian).
 36. Tsay SL, Cho YC, Chen ML. Acupressure and Transcutaneous Electrical Acupoint Stimulation in Improving Fatigue, Sleep Quality and Depression in Hemodialysis Patients. *Am J Chin Med* 2004; 32(3): 407-416.
 37. Ozgoli G, Armand M, Heshmat R, Alavi Majd H. Acupressure Effect on sleep quality in postmenopausal women. *Complementary Medicine Journal of Nursing & Midwifery*. 2012; 2(3): 212-224 (Persian).